

„Egyazon levegőt lélegezve Ohriddal...”* – az (ó)szláv nyelvi probléma a római városi kultúra és műveltség balkáni folytonossága tekintetében

---

(Bevezetés) „A román nyelv alakulási, fejlődési menete, processusa ismeretes, minden törvényét és szavát ismerjük, minden szó eredete világos előttünk...” – szerepel Moldován György erdélyi román jogakadémikus (Gheorghe Moldovan) kiáltványszerű közlésében Cseres Tibor (1988: 150) *Vizaknai csaták* című történelmi regényében.

A monumentális történelmi regény e fiktív karaktere mellett érvel e kommunikében hosszasan, hogy a román népnek nincs sem történelmi, sem nyelvészeti jogalapja az egykori Dácia területére. Noha itt feltárulnak egy pillanatra a könyv és e jelenet történelmi, nemzetközi kapcsolati, politikai és egyéb horizontjai, e tanulmány ezúttal nem kíván közvetlenül ez utóbbi diszciplínák felé fordulni. Bár kétségkívül könnyen kínálkozik kísértés, mind a kutató, mind a laikus érdeklődő számára, hogy egyes nyelvészeti megfigyelések alapjain etnogenetikai következtetéseket vonjon le – amely attitűd és indíttatás alapvetően a magyar klasszikus írók, Kölcsey Ferenc, Bessenyei, Kisfaludy vagy Kazinczy (Bárdos 2015) szellemi örökségéből (vö. „nyelvében él a nemzet”) is fakadhat csakúgy, mint a felvilágosodás leibnizi (Romsics 2015) és herderi (Curta 2004) hagyományaiból –, úgy gondolom, ez inkább egyéb szakmai és politikai fórumokra tartozik.

Akárhogyan is, ha e sorok szerzőjének módja nyílna kiegészíteni e teljesség igénye nélkül kivonatolt fenti, szépirodalmi részletet, ami természetesen teljességgel életszerűtlen, alighanem hozzátenné, hogy: csak azt hisszük, hogy ismerjük a román nyelvfejlődést. Hiszen azt számtalan ellentmondás övezi, amit csak tovább bonyolít az általában is „jelenközpontú, értékalapú, identitásorientált” (vö. Romsics 2015: 10) historiográfia.

Az alábbiakban inkább arra szándékozom rámutatni, hogy a román nyelv szláv szókészletének kereszténységhez kapcsolódó elemei olyannyira fundamentális és kiterjedt réteget képeznek, hogy noha az nem feltétlenül rengeti meg a nyelv latin alapjait, jelentősen eltávolítja és elhomályosítja azokat. Igaz ez abban az értelemben, ahogyan azt Ivánka Endre bizantológus és nyelvész feltételezi, vagyis valószínűsíthetően „...a románság nem a római városi kultúra folytatója” (2004a: 389). Másrészt érvényes abban a tekintetben is, hogy – és itt következzen saját konklúzióm –, a proto-román közösségek görög-keleti ortodox hitük elvontabb, összetettebb fogalmait lényegében ószláv (vö. Fine 1991: viii; Curta 2004: 345) keresztiségben sajátította el az első évezred végéhez közeledve.

Azon felismerés, hogy a(z) ószláv nyelvi és kulturális elem súlyával a balkáni latin városi műveltség folytonossága nehezen tud mit kezdeni, természetesen korántsem új keletű. A szláv komponens kiterjedtségének a meghatározása több évszázados hagyományokra tekint vissza, mind a nemzetközi, mind a hazai irodalomban (hogy ezúttal csak néhány példára szorítkozzak: Sulzer 1781; Adelung 1809; Sartori 1830; Diez 1856; Rösler 1871; Tamás 1935; Schramm 1997; Ivánka 2004a).

---

* A cím allúzió Robert Rösler egy megállapítására a románság középkori történetét illetően. Bővebben 1. *Romanische Studien: Untersuchungen Zur Alteren Geschichte Romaniens*. Lipsce: Duncker & Humblot, 1871. 139–140. o.

A szláv nyelv túlsúlya, illetve térfogata, vagy hordereje az egyházi lexikonban nem is feltétlenül önmagában érdekes, hanem amiatt, hogy általa új problémákhoz ér az ember. A római kereszténységtől való eredendő földrajzi és kulturális távolság, az előbbivel szembeni „immunis”, vagy az attól való elidegenedés ugyanis a balkáni latinság esetében eleve roppant különös. Csakhogy ettől is továbbmehetünk: a népvándorlás időszaka által már alapvetően is megtépázott, sőt, megszüntetett római latin városi kultúra elmúlását a keleti kereszttség és az ósláv tájolás tetőzi be a Balkán keleti részén, mint majd ezt bemutatni igyekszem.

Ennek alátámasztására – és talán ebben rejlik e kézirat új-, illetve korszerűsége, hozzáadott értéke a vitairóadalomhoz – nem máshoz fordulok az alábbiakban, mint a román nyelvészet jelenlegi legelismertebb és legmértavódóbb etimológiai szótáraihoz.

(*Áttekintés a szláv komponens vitairóadalmáról*) Előrebocsátottam az imént a bevezetésben, hogy az elmúlt évszázadokban számos szerzőt foglalkoztatott a román nyelv szókészletének szláv rétege és a balkáni romanizmus részleges feloldódása a szláv környezetben (Tamás 1935: 6).

Egy svájci német történész és latinista, Johann Franz Sulzer (1781: II. 48–51.) már a 18. században leszögezi, hogy noha a balkáni „vlahoktól” nem tagadható meg a római származás, esetükben egy olyan „vegyes nemzetről” van szó, amely nem kevésbé szláv, mint amennyire romanizált. Nyelvük több szláv szóval rendelkezik annál, amint azt a vonatkozó irodalom elismerné. Majd azzal folytatja (1781: II. 61–63., 140.), hogy a teljes vlah nyelvben nem találni a ‘szeret’, ‘szeretet’ jelentésű latin ‘amare’ vagy ‘amor’ szavakra emlékeztető egyetlen szót sem. A ‘iubi’ a románban egyértelműen szláv, ahogy a ‘dragoste’ (‘kedves’) is, ugyanakkor a iubi szláv igetűhöz latin igenévképző csatlakozik. Sulzer szerint a román szókincs fele latin, $\frac{3}{8}$ -a szláv, a maradék nyolcad pedig görög, gót és török.

Johann Christoph Adelung német grammatikus és filológus 1806-ban szerzett *Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde* című munkája második részében „római-szlávként” beszél a vlah [römisch-slavisch oder walachisch] nyelvről. Ehhez hozzáteszi (1809: 726–8), hogy e nyelv szláv összetevői onnan fakadnak, hogy már Herakliosz (575–641) bizánci uralkodó alatt is hét szláv törzs élt a Duna és a Balkán-hegység között, ami nagy befolyást gyakorolt.

Az osztrák író, Franz Sartori az 1830-ban közzétett *Historisch-ethnographische Übersicht der Wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeiten und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinem mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen* című történelmi-néprajzi áttekintésében egyenesen odáig megy a szláv súly kidomborításában, hogy úgy találja: a románság nem kizárhatóan szláv eredetű, „hiszen a dákok és a géták is egyes beszámolók szerint szláv népek voltak, és e nyelv számos szláv szava is ezt támaszthatná alá” (1830: 155–7).

A német filológus Friedrich Christian Diez (1794–1876) *Grammatik der romanischen Sprachen* című munkájában szintén jelentőségteljes kijelentéseket fogalmaz meg a román nyelv igen vegyes összetételéről: „...alkotórészeinek alig a fele maradt latin, a másik fél gyökerei szláv, albán, görög, német, magyar, török és más nyelvekben keresendő. Kedvező körülmények között egy nyelv ugyan képes lehet elviselni akár a legerősebb keveredést is anélkül, hogy mindez rontaná a karakterét, ám a román, úgy tűnik, még nem ébredt saját tudatára [zur Besinnung kommen], amikor az idegen anyag már át is kezdett hatolni rajta.” (1856: 64–65.)

Az olmützi születésű Robert Rösler *Romanische Studien: Untersuchungen Zur Alteren Geschichte Romaniens* című hatalmas szellemi befolyást gyakorló művében megjegyzi, hogy a román hangtan a szláv nyelvek közül tipikusan a bolgárra, nem pedig a ruténra emlékeztet, ami délről északra történő migrációt feltételez. Megállapítja továbbá a román helyneveket vizsgálva, hogy Erdélyben nemcsak az ősi Dacia római településeinek nem maradt fenn latin neve, hanem a hegyek, völgyek, patakok stb. román nevei között sem találkozunk ilyennel, miközben szláv nevekkal jelentős számban találkozni. Havasalföldön és Moldovában a 14. század előtti időkből nem maradt fenn egyetlen román nevű város sem (1871: 28–30.)

De tesz ezen felül további kijelentéseket is. Szerinte a románság kultúrájának valamennyi eleme bolgár–görög jellegű a 13–14. században. Mindazon politikai intézmények, amelyeket a moéziai szlávok átvettek a bolgároktól és a bizánciaktól, a románokhoz kerültek; ehhez adódott a kereszténység görög rítusa az egyház területén. A havasalföldi állam megalapítása után semmi sem utal a román állami és egyházi életben nyugat-európai irányultságra, egyetlen szellemi kölcsönzés sem történt Nyugatról, minden mintha egy és ugyanazon levegőt lélegezne [alles atmet eine und dieselbe Lebensluft] Ohriddal és Konstantinápolyal (1871: 139–140.)

A cseh történész és politikus, Konstantin Jireček *Geschichte der Bulgaren* című könyvében azt írja a középkori folyamatokról, hogy „a [román] pásztorok lejttek a hegyekből, és a szlávok maradványai közé telepedtek. A szlávok asszimilálásakor több száz szót vettek át tőlük nemcsak a hétköznapi, hanem különösen a kereszténység fogalmaira vonatkozóan” (1876: 221).

A 20. századi, temesvári születésű bánági nyelvész Tamás Lajos *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában* terjedelmes tanulmányában a következő következtetéssel él: „Az a szembeszökő tény, hogy a modern neolatinságban egyedül az oláhok a görögkeleti egyház hívei, szintén biztos útmutatással szolgál arra nézve, hogy az oláhság a Balkán-félszigetről vándorolt be a Dunától északra fekvő vidékekre” (1935: 162).

Az elmúlt évtizedekben pedig a heidelbergi német történész, Gottfried Schramm (1997: 326) értelt azzal, hogy a „proto-románok elterjedése a hegyekben az új legelők keresése végett történt és a Balkán elszlávosodása alapján arra lehet következtetni, hogy a 10. században szoros kapcsolatok alakultak ki a proto-románok és a bolgárok között”.

A hasonló kritikái, a szláv és (proto)-román nyelvi és kulturális interakciókat illető észrevételek tárháza kimeríthetetlenül bőséges és az elmúlt évszázadokon át egészen napjainkig ível. E fenti néhány, ezúttal pusztán csak illusztrációként kiragadott állítással sem vitatkozni nem érdemes, leszámítva, hogy a román szláv nyelv lenne, sem ezek tükrében azt állítani, hogy alább újszerű tartalmak következnenek. E kézirat *differentia specifica*-t a rendelkezésre álló könyvtárnyi szakirodalom vonatkozásában legfeljebb alább részletesen bemutatott metodológiája tekintetében képez, ami akképp jut érvényre, hogy magára a kortárs román etimológiai szótárak jelentette empiriára támaszkodik.

(A kereszténységhez kapcsolódó szláv elemek a román nyelvben) Említettem, hogy e kézirat célja, hogy rámutasson arra, hogy a történelmi pályafutását tekintve roppant elgondolkodtató, egyszerismind egyes aspektusaiban ellentmondásos román nyelv lexikonja számtalan szláv elemet tartalmaz.

Indításként elmondható, hogy Kim Schulte (2009: 239, 243) szerint a szláv kölcsönzavak aránya különösen magas a vallási szókinccs vonatkozásában (25%), valamint a társadalmi és politikai kapcsolatok szemantikai területén (22,5%).

E szókészlet jelentős része a mai napig használatban van, a latinizációs erőfeszítésekkel járó, időnként átpolitizált intézményi stratégiák mellett is. Az alábbiakban négy fogalmi körre bontom a vizsgálatai körbe bevont szavakat, és szófejtésük ismertetésekor néhány kivétellel (pl. *Hristos*, *Bitie*) minden esetben a román nyelv jelenleg legfontosabb szakmai tekintélyének számító, mértékadó értelmező szótárának, a DEX rövidítéssel ismert *Dicționarul explicativ al limbii română* (a.m. a román nyelv magyarázó szótára) jelenleg is használt 2009-es kiadására támaszkodom. Egy-egy esetben az érvelésem további támogatást merít a DEX-hez hasonlóan a Román Akadémia nyelvtudományi intézete által gondozott MDA2 (hivatalosan: *Micul dicționar academic*) második, 2010-es kiadásából, időnként August Scriban 1939-es *Dicționarul limbii românești* című munkájából, továbbá az Alexandru Ciorănescu (1958–1966) által szerkesztett *Dicționarul etimologic român* (a továbbiakban: DER) szótárból is.

Az alább bemutatott empiria döntő részét fele-fele arányban alkotják a Iași (magyarul: *Jászvásár*) romániai-moldvai város történeti dokumentumaiban szereplő szláv eredetű vallási kifejezések (Ene 2010) és saját vizsgálódásaim a fentebb bemutatott szótárak (a)lapjain. Ezt követi mindennek a kontextusba helyezése egy vázlatos történelmi áttekintés mellett.

(*A keresztény kultusz alapvető fogalmait jelölő, illetve a vallási tanításokhoz kapcsolódó szavak*) Az első csoportot a vizsgált szavak és kifejezések közül azon lexémák képezik, amelyek kimondottan a keresztény kultusz alapvető fogalmait jelölik, illetve a vallási tanításokhoz kapcsolódnak. Idetartozik a *Sfântul Duh* ’Szentlélek’, amely jelzős szerkezetnek az elemei külön-külön is (ó)szláv eredetűek. Hiszen, míg a ’szent’ jelentésű *sfânt* a szláv *sventŭ* lexéma leszármazottja, addig a *Duh* ’lélek’ a *duhŭ* szóé. Ez a kifejezés a keresztény szellemtörténetben és katekézisben megkülönböztetett helyet elfoglaló hegyi beszéd (Mt 5–7, vö. Lk 6,20–49) *săraci în duh* ’lelki szegények’ prepozíciós szerkezetében szerepel, amelyben a *săraci* ’szegények’ a bolgár és szerb *sirak* rokona. A kereszténység felekezeten átívelően legfontosabb, Miatyánk kezdetű imádságában az *ispită* ’kísértés’ etimológiája szintén a szláv *ispytati* szóig ér. Következzenek további szavak immár csak felsorolásszerűen: *milă* ’kegyelem’ (szl. *milŭ*); *răstigni* ’megfeszít’ (szl. *rastengnonti*); *precista* ’szűz’, ’makulátlan’ (szl. *prěčista*); *mucenic* ’vértanú’ (szl. *mučenikŭ*); *hram* ’templomi védőszent’ (szl. *hramŭ*).

Ebbe az első csoportba sorolnék három további kulcsfontosságú szót, amelyeknél, noha nem egyértelműen bizonyítható a szláv eredet, ám annak pusztán csak a felmerülése is jelentőségteljes és nagyon is hasznára válik bármely vonatkozó nyelvészeti vizsgálódásnak vagy problémamegfogalmazásnak.

A *crăciun* ’karácsony’ amilyen roppant izgalmas és rejtélyes, annyira eldönt(het)etlen nyelvészeti kérdéshez is visz. Noha a DEX (2009) a latin *creātiō(nem)* szóig göngyölyti vissza a lexéma származásánát, mindezt inkább csak valószínűsíti, tehát egyéb szavakkal ellentétben (pl. *inger* ’angyal’, lat.: *angelus* vagy *preot* ’pap, lat.: *presbiterum*) nem tekinti bizonyosnak a latin eredetet.

Ettől is fontosabb talán az, hogy Ciorănescu román-francia újlatinista történész bő fél évszázada még hosszasan érvelt a DER-ben (1958–1966) – számos szakirodalmi tételre hivatkozással – amellet, hogy szláv eredetű kölcsönszóról is szó lehet. Mindezt arra alapozza, hogy ugyanez a szó több olyan nyelvben is megjelenik, „amely kapcsolatban állt a románnal”; vö. bolgár *kračon*, *kračunek*, szerb személynév *Kračun*, avagy az év egy bizonyos, közelebről meg nem határozott szakaszát, vagy pedig kimondottan a ’téli napfordulót’ jelentő orosz *korocjun*, illetve rutén *k(e)rečun*, *kračun*, *g(e)rečun*,

valamint a szintén orosz *korečun*, amelynek egyik jelenése a 'halál' is. A szó ilyen mértékű elterjedése arra készítette a filológusokat, hogy fontolóra vegyenek egy lehetséges szláv eredetet, amely a *kratūku* 'rövid' vagy *kračati* 'lépések megtétele' szemantikai mezőn alapszik. A DER (1958–1966) szerint nem zárható ki a fordított, románból való szláv átvétel sem. Csakhogy az aligha valószínű tudatában egyfelől annak, hogy a szó egy 1143-as novgorodi orosz krónikában is előfordul, miközben a (proto-)román–oroszl kapcsolatok eladdig vajmi kevésbé lehettek kiterjedtek, másfelől annak, hogy eleve csekély az egyéb román jövevényszavak száma az oroszban, főleg az ilyen régi korokból származóké. Azonban Ciorănescu nem éri be azzal, hogy történeti alapokon támaszt kétségeket a hegemon latinista érveléssel szemben, hanem ehhez dogmatikai és néprajzi szempontokat is rendel. Egyrészt utal arra, mégpedig tárgyilagosan, hogy a Krisztus teremttségét (vö. *creațiō*) teljességgel elveti a keresztény ortodoxia a születettségre vonatkozó tanításával. Ennélfogva az az elképzelés, hogy a teremtés karácsony kapcsán egyházi kifejezéssé vált volna, hittételi okokból igencsak ingatag lábakon áll. Másrészt a szláv (orosz) 'átlépés', 'halál' jelentést alátámasztani látszik a 'gyilkolni', 'vért ontani' jelentésű *crăciuni* ige, amely a karácsonyesti disznóvágás román népszokásához kapcsolódik, továbbá azon szóalás is, hogy „*fi-a venit Crăciunul*” (szó szerint magyarul: 'eljött a karácsonyod', a.m. 'ütött az utolsó órád').

Itt jegyezném meg azt is, hogy az egyéb újlatin nyelvekben sem a teremtéshez, hanem rendre a születés fogalmához kapcsolódik a karácsony szemantikája, pl. francia *Noël*, olasz és korzikai *Natale*, spanyol *Navidad*, piemonti és portugál *Natal*, friuli *Nadäl*, provanszál *Nadal* és magában a latinban is *Nātīvitās*.

Véleményem szerint azt, hogy a román nyelv kereszténységhez kapcsolódó terminológiája más nyelvekkel kölcsönhatásban formálódott, továbbá azt, hogy egyes román feltételezésekkel ellentétes irányú lehet a *crăciun* etimológiája, egyaránt érzékelteti, illetve megerősíti az is, hogy a krisztusi jelző *Mântuitor* 'Megmentő' igenév *mântui* igéjét a DEX (2009) és az MDA2 (2010) sem másból, mint a magyar '(meg)ment' szóból eredezteti. Hasonlóképp elgondolkodtató nyelvi interakciókat jelez, hogy a Magyarországon is jelentős kultusznak örvendő Mikulás román megfelelője, a kb. 'Karácsonyapó' jelentésű *Moș Crăciun* előtagja albán párhuzamot jelenít meg (DEX 2009; MDA2 2010).

A *Hristos* 'Krisztus' ismét egy szerfelett ellentmondásos szó, hiszen 1) noha azt a MDA2 (2010) etimológiai szótár kifejezetten a görögből eredezteti, ám ez távolról sem zárja ki a szláv közvetítést, hiszen bolgárul, szerbül, macedónul, (fehér)oroszul, ukránul stb. is éppen ez a *Xpucmoc* lexéma használt. 2) Érdekes továbbá, hogy ugyan a *hristos* melléknévi alakot Scriban (1939) szintén a görögre vezeti vissza, ám együtt említve teszi mindezt a *hrizmă* 'keresztvási felkenéshez' szemantikailag illeszkedő *crîjmă* szóval, amely utóbbinál mind ő, mind a DEX (2009) szláv, a.m. rutén, illetve ukrán összefüggéseket állapít meg. Ennek az utóbbinak a jelentése egy olyan kereszteléshez használt, hímzett lepel, újszülötti pólya, amelyet a cseh nyelvész és bizantológus Josef Kurz (1958–1994) ósláv szótára is bizánci görögnek tekint. Úgy gondolom, hogy csekély a valószínűsége annak, hogy ennyi szláv nyelv is a románból kölcsönöztes volna e szót, inkább fordított irányú lehet az átvétel, aminek a szellemi háttérében könnyen állhat az ortodox pravoszláv liturgia szentelt olajjal való felkenésének rítusa.

Szintén talányos és ugyancsak Krisztus születéséhez kapcsolódik a 'Három királyok', vagy 'napkeleti bölcsek' *magii* vagy *crai* megnevezése a románban. Önmagában nem az az érdekes, hogy az előbbit a DEX (2009) a szláv *magū* szóból eredezteti, hiszen a neolatin nyelvekben is ez a forma (vö.: francia *mage*) az elterjedt, és ők aligha vehették közvetlenül a szlávból, hanem az, hogy az utóbbi szó (vö. magyar: 'király') éppenséggel

magában a szláv nyelvekben is Nagy Károly (748–814) uralkodó nevéhez kapcsolódik. Ez szemlélteti azt, hogy viszonylag kései (illetve kora középkori) megjelenésről van szó az összes szóban forgó nyelv esetében (Curta 2004: 345).

Ugyancsak érdekes maga a *creştin* ’keresztény’ szó. A ’karácsony’ esetét látva fentebb nem lenne meglepő, ha a román a szlávból kölcsönözte volna a latin helyett, amint azt Scriban (1939) is feltételezi a *crestez* ’keresztet rajzol’ igét tárgyalva, említést téve arról, hogy az a rutén *krestiti* és az orosz *krestiti* rokona, melyek együttesen mind azon ószláv *krīstŭ*, ’kereszt’ szóból erednek, amelyek „felmenője” az ógermán *Krist*. (Talán ezirányú, tehát szláv közvetítést jelezhet véleményem szerint a *creştin* szinonimájaként a *hristosean* (Scriban 1939; MDA2 2010) melléknév is, amely a már fentebb érzékeltetteknek megfelelően eleve vitatott *Hristos*-ból *-ean* melléknév-képzővel formálódott – Marcu 2000). Ellenkező véleményen van Jireček (1911: 79), aki szerint a szláv nyelvekbe, illetve kimondottan a szerbbe a „dunamenti rómaiak” és bizánciak (*Donaurömer und Byzanter*) által került a *krst* ’kereszt’ és származékai, például a *krstiti* ’keresztelő’. Ez utóbbi kérdésben kifejezetten nem foglalva állást a DEX (2009) és MDA2 (2010) is a latin *christianus* szót azonosítja a *creştin* előzményeként. Jireček (1911) ugyanitt azt is jelzi, hogy a *cesar* a szerb-horvátban szintén latin eredetű. Ami közvetetten igaz lehet, ám nem Duna menti eredetről van szó, hanem a germán *Kaiser* ’császár’ köznév kölcsönzéséről, amint azt mások (pl. DWDS 2004; Duden 2017) feltételezik, utalva arra, hogy a germán nyelvek még az első kontaktusok, illetve Julius Caesar Kr. e. 1. századi hadjáratainak emlékét őrzik ekképp a római uralkodó életéből.

A Biblia tanításaihoz kapcsolódóan jegyezni meg érdekességképpen továbbá, hogy az 1582-es Szászvárosi Ószövetségben (rom: *Palia de la Orăștie*) Mózes I. Teremtés könyve még *Bitie* néven szerepel, amit a MDA2 (2010) az ószláv *бѣимы* szóra vezet vissza. Ebben a fordításban egyébiránt számos szláv és magyar elem is megtalálható, egyebek mellett például a *fǃgǃdaš* ’fogadalom’ is, amelyet a MDA2 (2010) a magyar ’fogadás’ szóból eredeztet.

E szekció zárásaként említeném még a *pǃzitor* ’őr(ző)’ szót, pl. az *inger pǃzitor* ’örangyal’ jelzős szerkezetben, amelynek második tagjában a latin eredetű *nomen agentis*, vagy cselekvő melléknévi igenév képző *-tor* a szláv eredetű (*paziti*) ’vigyáz’, ’öriz’ igéhez kapcsolódik.

(*Hitéleti, szertartásrendi vonatkozású vagy templomi funkciókhoz kapcsolódó szókészlet*) Olyan szavakkal folytatom, amelyek egyrészt hitéleti, szertartásrendi vonatkozásúak, vagy templomi funkciókhoz kapcsolódnak, másrészt minden kétséget kizáróan szlávból történt kölcsönvételek: *duhovnic* ’gyóntató’ (szl. *duhovnikŭ*); *popǃ* ’pap’, ’plébános’ (szl.: *popŭ*); *rusalie* ’pünkösd’ (szl.: *rusalija*); az MDA2 (2010) és Scriban (1939) gyűjteményekben is szereplő *oglašenie* ’a katekizmus elsajátítása’ (szl.: *оглашение*); *mir* ’mirha’ (szl.: *miro*); *mǃtanie* ’letérdelés’, ’rózsafüzér’ (szl.: *metanija*); *spovedanie* ’gyónás’ (szl.: *ispovǃdanije*); *crīstǃlǃniŭǃ* ’keresztelőmedence’ (szl.: *krīstīlǃnica*); *cǃlǃgǃr* ’szerzetes’ (szl.: *kalugerŭ*); *pŭstnic* ’remete’ (szl.: *pustynīnikŭ*); *moašte* ’ereklye’ (szl.: *mošti*); *ŭarcovnic* ’sekrestyés’ (szl.: *ŭirkovīnikŭ*); *jirtǃvnic* v. *jertfǃlǃnic* ’oltárszantal’ (szl.: *žrtŭvīnikŭ*); *molifǃ* ’(bűnbocsánati) ima’ (szl.: *molitva*); *pomanǃ* és *danie* egyaránt ’adomány’ (előbbi lexéma kifejezetten a halottak bűneinek bocsánatára ~); a már tárgyalt *milǃ* tőhöz morfológiailag-szemantikailag kapcsolódó *milostenie* ’alamizsna’ (szl.: *milostinija*); a később még érintett templomépítészethez kapcsolódó *clopot* ’harang’ (szl.: *klopotŭ*); *odor* ’nemesfém-ből készült, drágakövekkel díszített liturgikus

tárgy’, melyet az általános szlávnál is szűkebben, kifejezetten a szerb *odor* szóból vezet le a DEX (2009), *podoábă* ’templomi dísz’ (szl.: *podoba*); *amvon* ’templomi szószerék’ (szl.: amüvonü); *coşciúg* ’koporsó’ (szl.: *kovčegü*) aminek a szinonimája, a *sciriu* érdekes módon, a magyar ’szekrény’ szóból ered a román etimológiai szótárak szerint; *dvěrá* ’ikonosztázt vagy oltárt a hívektől elfedni hivatott függöny’ (ószláv *двѣрь*).

(*Egyházszerkezési lexikon*) A harmadik ismertető kategória, illetve alcsoport az előbbiekkal részben átfedő egyházszerkezési lexikon, amelynek egy-egy esetében, mint majd látni fogjuk, nem tűnik egyértelműnek a szláv közvetítés, ezekkel kezdeném: *arhiepiscop* ’metropoli’, ’érsek’ (szl.: *arhiepiskopü*); a római katolizmus által is ismert, ott ’szerpap’ jelentésű *diacon* ’diakónus’, amely az ortodox kontextusban a felszentelt papság tagja az egyházi hierarchia első fokozatán (szl.: *dijakonü*); *hirotonisi* ’pappá szentel’ (szl.: *herotonisati*); a DEX (2009) által kifejezetten a bolgár *ierarh* szóból eredtetett *ierarh* (kb. ’püspök’) és szinonimája az *arhiereu* (szl. *arhierei*); *sinod* ’szinodus’ (szl. *sinod*), vagyis a püspöki gyűlése, ami az ortodox egyház (vagy egyházmegye) legfőbb fórumát képezi, és amely rendszeresen összeül az egyházigazgatás problémáinak megoldása érdekében.

Szláv szószedetem (olyan szavak, mint *diacon*, stb.) harmadik kategóriájának e szavai kétféleképpen értékelhetők. Egyfelől román etimológiai hagyományaik (DEX 2009; MDA2 2010) jelzik, hogy ezek a szavak nem közvetlenül a bizánci görög rítusból eredhetnek a románban, hanem – mint majd a diszkussziós szerkezeti egységben látni fogjuk – egy később, a 9. században keresztény hitre térő (ó)szláv (bolgár) állam nyelvi „szűrőjén” keresztül „érkezettek”. Ez esetben a kelet-római műveltség folytonossága (vö. Ivánka 2004a) merőben kérdéses. Ha ugyanakkor – itt egy feltevéssel élünk –, mégis közvetlen görögből történő kölcsönzésekről van szó, úgy felmerül az is, hogy a román nyelvtudomány és történetírás meghatározó, leginkább elismert szakmai fórumai (pl. DEX, MDA2) – talán azon igyekezetükben, hogy a görög összetevőket eltávolítva, vagy akár eltagadva a nyelvi keletkezési folyamat földrajzi kereteit északabbra helyezze –, voltaképp önnön antik civilizációs hagyományaik folytonosságát kérdőjelezzik meg! Egyelőre e kérdést tegyük el további elmélkedésre.

Eme alcsoportba sorolható továbbá a göröggel nem közvetlenül összefüggő szláv szavak közül még például a *mănăstire* ’monostor’ (szl.: *monastyri*); *vlădică* ’püspök’ (szl.: *vladika*), *slujbă* ’(vallási) szolgálat’, ’liturgia’ (szl. *služiba*). Az utóbbiból képzett *služitor* ’szolgáló’ egyik jelentése a máskülönben latin eredetű *preot* ’pap’ szinonimája. Folytatva, a Dosztojevszkij *A Karamozov testvérek* regényéből is ismerősen csengő *stareţ* ’egy monostor vallási elöljárója’ (szl. *starici*); *oteţ* ’egyházatyja, a nikeai tanács tagja’ (szl. *отъць, отець*); végül idetartozik: *sobor*, *săbor* ’klérus, egyházi vagy kolostor papok összessége’, akik részt vesznek egy vallási eseményen (vö. *sinod*).

(*Általános metafizikai fogalomkör*) A negyedik kategóriába olyan szavak sorolhatók, amelyek esetében nem feltétlenül van szó kifejezetten keresztény dogmatikai vagy etikai referenciákról, ám eszmei hátterük rokonítható a vallással: *rai* ’menny’ (szl. *raj*) és *iad* ’pokol’ (szl. *jadu*); *veşnicie* (szl. *věčinü*) és *nesfârşit* (szl. *süvürşiti*), melyek egyaránt ’örökkévalóságot’ jelentenek; illetve: *grijă* ’törődés, profán értelemben vett gondviselés’ (bg. *griža*); *slavă* ’dicsőség, magasztalás’ (szl. *slava*); *cinste* ’erény’, ’becsület’, ’tisztaság’ (szl. *čstü*); *grozav* ’szörnyűség’ (bg. *grozav*); *balaur* ’a gonoszt megtestesítő szörnyeteg’ (vö.: albán: *bollë* ’kigyó’, szerb: *blavor*).

Ehhez a csoporthoz társítanám végül e metafizikai fogalmak egyes emberi percepcióit is: *trāire* ’tapasztalat’, ’(meg-) vagy (át)élés’ (szl. *trāi*); *gāndire* ’gondolkodás’ és *chibzuinǎ* ’mérlegelés’, ’megítélés’, amelyek egyaránt magyar szóból erednek (’gond’, illetve ’képez’, ’képzel’) és *nevoie* ’szükség’ (szl. *nevolja*) az emberi tudatossággal objektív jelleget nyerő vágy, preferencia, elvárás stb. értelemben).

(*A Balkán és a történelmi összefüggések*) Ahogyan az bármely nyelvi rétegeket és kulturális sajátosságokat taglaló kézírattól tulajdonképp elvárható, alább vázlatosan ismertetnénk az alábbiakban a szláv és román nyelvek kialakulásának történelmi összefüggéseit, ami mentén elhelyezhető e fentebb bemutatott szókészlet is. E helyen pusztán „villanásszerűen”, a roppant szerteágazó késő antik és (kora) középkori balkáni és bizánci történelem csak egy-egy, okfejtésünk szempontjából releváns mozzanatra reflektálva tesszük ezt.

A Balkánnal kapcsolatban annak politikai és kulturális realitását vennénk támpontul, hogy a kereszténység elválaszthatatlan a Római Birodalom ókori, illetve (késő) antik időszakától, illetve elfogadjuk John V. Fine (1991: viii) amerikai történész azon meglátását, hogy azt idővel a félsziget összes közössége felvette.

Tényszerűnek vehetjük továbbá a Keletrómai Birodalom, vagyis Bizánc jelentőségét és kulturális kisugárzását a szűkebb és tágabb értelemben vett térségben (Fine 1991: 14).

Róma 395-ben bekövetkező kettészakadását követően a területében kisebb, ám népesebb, tehetősebb és jobban adminisztrált keleti rész még több mint ezer évig tartotta magát. A nyilvánvaló görög nyelvi és kulturális orientáció ellenére Konstantin Jireček (1911: 48–49) cseh történész és szlavista szerint a latin sokáig érvényesült a jogi és hadászati szférában a Keletrómai Birodalomban, még a görög katonai stratégiai művekben is a vezényszavak latinok (*cede, sta, move, torna* stb.). Sőt, Maurikiosz császár (582–602) koráig a hadvezérek neve is túlnyomórészt latin volt (Jireček 1911: 49).

Egy további kiindulópontunk Bizánc kisugárzásának görög és keresztény tájolása. A birodalom a 4–5. század során nemcsak az ariánus eretnekséget számolja fel, hanem a birodalom területén belüli pogányságot is, olyanaira, hogy idővel a kereszténység vált a korabeli „állampolgárság” fogalmi követelményévé a nemzetiségi kötődés helyett. A kései 6–7. században lejátszódó, később tárgyalt szláv betörések, elvágva a nyugati–keleti kommunikációt, még inkább elszigetelték egymástól a latin Nyugatot és a görög Keletet, ennek megfelelően Bizánc összefüggő görög kulturális és nyelvi területté válik. Maga a görög a 7. század derekára vált az igazgatás és a hadsereg összes szférájában hivatalos nyelvvé. Ennek eredményeként elmondható, hogy Bizánc önmeghatározásában és politikájában római, nyelvében és kultúrájában görög, vallásában pedig keresztény. A bizánci kultúrának – beleértve az irodalmat, a művészetet, az építészetet és a zenét is –, együtt kellett járnia a Balkán keresztény hitre térítésével, amelyet Konstantinápolyból küldött misszionáriusok vezettek be a térségben, miként a ceszaropapizmus is mindinkább követendő politikai eszményé vált (Fine 1991: 15–18; vö. Ivánka 2004b: 340).

Egy további történelmi alapvetés a bizánci befolyáson és ezzel összefonódásban a kereszténységen túl, amelyet a maga ismeretelméleti korlátaival (vö. Curta 2004) együtt is alapvetésnek tekintünk, az az, hogy a különböző népek (pl. hogy csak néhányat említsünk, a vizigótok, hunok – Jireček 1911: 49–50; a gepidák, lombardok, kutrigurok – Curta 2004: 38; 76–78; avarok; bolgárok, besenyők, úzok – Fine 1991: 2) vándorlásainak és invázióinak egymást váltó forgatagából bontakozik ki a bizánci történelem színpadán idővel a szláv jelenlét.

A román-amerikai történész Florin Curta (2004: 36–43) szerint az általa kritika-
 ilag vizsgált szláv kategória a hatodik század derekán alkotó kora középkori szerző,
 Kaiszareiai Prokopiosz (500 k. – 562) – akit mindenekelőtt Justinianus (ur.: 527–565)
 császár háborúinak krónikásaként tart számon az emlékezet –, és kortársa, Jordanész
 ellentmondásos munkái kapcsán kerül előtérbe. Curta antropológiai színezetű bírálata is –
 amely egyszerre kívánja összegezni és meghaladni a jelenkor főbb 19–20.
 századi történéseinek vonatkozó munkáit egy Benedict Anderson-féle (1983)
 konstruktivista paradigmaváltást érvényesítendő a történelmi-régészeti kutatások
 terén is – az első évezred felétől, ha más nem, viszonyítási pontként számol a szláv
 közösségekkel a balkáni színtéren. Megállapításai (2004: 338) szerint a római had-
 seregek Balkánról történő általános kivonulását követő időkre datálható települések
 legkorábbi régészeti bizonyítéka a 700-as évekből valók. Ez arra utal, hogy a dunai
 védelmi vonal feltételezett összeomlását követően a Balkánon nem volt „szláv beözön-
 lés”. Szerinte a „szlávok” a Balkán különböző területein elkülönített nyelvi szigeteket
 képeztek, amelyek a jelek szerint ráadásul komoly demográfiai hanyatlást tapasztaltak
 a hetedik században.

Ezzel ellentétesen látja Jireček (1911: 101–2) 1911-ben megjelent *Geschichte der Serben*
 c. munkájában. Nem kizárhatóan szintén politikailag motivált nézete szerint a Balkán-
 félsziget északi, kontinentálisabb felét több mint tizenkét évszázad óta túlnyomórészt
 szlávok lakják, egészen addig a vonalig, amely a mai Montenegró területén található
 Bar (Antivari) a Scutari (mai albániai Shkoder), az Ohridi- és az Oresztiáda-tavak
 (mai Észak-Macedónia, illetve Görögország) felett húzható Thesszalonikiig. Úgy véli,
 „a régebbi illír, trák és római népesség gyenge maradványainak lassú felszívása révén az
 évszázadok folyamán megszakítatlan, összekapcsolt szláv nyelvterület alakult ki” a mai
 Szlovénia területén lévő plavica-völgyi Száva-forrásoktól a Fekete-tenger Várna köze-
 li partvidékéig terjedő térségben. Délebbre ezzel szemben Thesszáliában, Epiruszban
 és Hellászban a szláv elem gyengébb volt, fokozatosan hellénizálódott, részben pedig
 „albanizálódott”. A szláv letelepedés intenzitása és az „öslakosokkal” való keveredés
 mértéke felismerhető az egykori topográfiai némenklatúra egyenlőtlen, helyszínenként
 eltérő változásairól. Az ókori nevek nagy részét a Balkán-félsziget partvidékei őrzik,
 Trákiától az isztriai Kvarner-öböl. A legkevesebb szláv helynév Trákia keleti részé-
 ből és Észak-Albániából származik. A topográfiai némenklatúra pedig három vidéken
 tapasztalta a legnagyobb változást: Moesia Superiorban (mai közép-Szerbia, Koszovó
 és Észak-Macedónia), Macedónia belsejében és Dalmácia tartomány belsejében. Felső-
 Moesiában egyetlen római városnév sem maradt meg. Ez a jelenség szembeszökő a
 szomszédos Dacia Mediterranea és Dardania tartományokhoz képest, ahol ma is él a
 maga fonetikus változásaival egy-egy antik név: Naissus (Nis), Serdica (a középkorban
 Srjādec), Scupi (Skopje) vagy Ulpiana (Lipljan).

A szláv jelenlétet szintén megerősíti Fine (1994: 23–29), aki szerint: a szlávok először
 az 5. századi írott forrásokban jelennek meg a Dunától északra, vagy esetleg még koráb-
 ban. A szlávok az 550-es évek végétől már komoly fenyegetéssé váltak Bizánc számára,
 sőt, ez csak tovább fokozódik Justinianus 565-ben bekövetkező halála után, amikor a
 gyengén védett dunai védővonalon átívelő támadásaik szinte évente ismétlődni kezdtek.
 Prokopiosz 550-re már jelentős számú szláv településről beszél a Balkánon, amely fo-
 lyamat nagyszabásúvá az 570-es évektől válik.

A folytonos „barbár” betörések már nemcsak a birodalom peremén túli, védetlen, ki-
 építetlen területeket, hanem magát Bizáncot is fenyegetni kezdik a Dunától délre. Curta
 (2004: 339) szerint, ami különösen pusztítóknak bizonyult, az a kutrigur türkök betörése

volt 539/40-ben és 558/59-ben, ami mind Justinianus szövetségi rendszerét, mind az erősített határvonalat károsította, nem pedig a szlávoké. Legyen szó szlávokról, vagy türk nomádokról, Bizánc 6. századi visszaszorulása több irányból is megerősíthető.

Ebben közrejátszik egy másik türk népcsoport, a magyar történelemből természetesen szintén jól ismert avarok megjelenése Európában 552-ben Baján kagán vezetésével. Az ő közvetlen uralma alatt szerveződő avarok egy türk hatalomgyakorlási sémának, az *el* (magyarul: béke) és *yāgī* (háború) övezeti felosztásnak megfelelően (Curta 2004: 207) a hunokhoz hasonlóan az újraegyesített Kárpát-medencében alakították ki központjukat 568 után. Eleinte rendszeresen támadták a Bizánci Birodalmat és más európai hatalmi központokat. Zsákmányaik és a megvert népektől beszedett adók által jelentős mennyiségű nemesfémhez jutottak. Konstantinápoly 626-os sikertelen ostroma után az avar uralom meggyengült, ami az addig féken tartott helyi lakosság – főleg a germánok, valamint a szlávok önállósodásához vezetett. Az Adriai-tenger mentén és más déli tartományokban a Bizánci Császárság támogatta egyes szláv népek önállósodási törekvéseit (Romsics 2017: 22).

Az avar fénykor magában foglalja Maurikiosz (582–602) császár uralkodását, mely időszakra teszi Theophülaktosz Szimokattész a Belgrád alatti utolsó Duna menti római településnevek előfordulását. A Duna partján, a Balkán-hegység völgyeiben és Dalmácia tartomány belsejében helyenként kiterjedt elhagyott sivatagok keletkeztek (Jireček 1911: 88).

Phokasz (602–610) és Hérakleiosz (610–641) uralkodása alatt gyorsul fel a Bulgáriára, Szerbiára, Macedóniára és Görögország egyes részeire irányuló szláv betelepülés is, vagyis végső soron Bizánc lényegében elveszíti a teljes Balkánt, leszámítva Singidunumot (ma: Belgrád), Thessalonikit és egyes (dalmáciai) parti városokat. Megjegyzem, a szláv elem olyannyira túlsúlyba kerül ezekben az évszázadokban a Balkáni-félsziget jelentős részén, hogy az egyes tudósokat egyenesen a görögység fennmaradásának a tagadásáig vezetett a 19. század első felében – illetően történt például a tiroli Jakob Philipp Fallmerayer (1790–1861) részéről is. Ebben az esetben az egyház által is ventilált reellenizáció Nikeforosz uralkodásával kibontakozva a 9–10. században aligha mehetett volna végbe. Az egykori Hellász területére való szláv betelepülésekről számtalan szláv földrajzi név tanúskodik, a német nyelvtudós Casmer szerint összesen 429. Bizánc a 9–10. században kap újra erőt (Fine 1991: 59–64).

A kereskedelem és a kommunikáció a Balkánon gyakorlatilag megszűnt mind a városok hanyatlása, mind az utak bizonytalansága miatt. A kereszténység mint vallás és a balkáni lakosság szinte felszívódott a belső szárazföldi részeken. Az írásbeliség kultúrája pedig jószerivel teljesen kihalt (Fine 1991: 33–36).

A tengerparti Dyrhachion (mai: Durres) városon kívül az egyéb elszigetelt római kolóniák (pl. a mai Észak-Macedónia területén fekvő Stobi, és az északkelet-görögországi Filippi stb.) sem voltak képesek fennmaradni hosszú távon. A Félsziget partvidékein (elsősorban pl. Dalmáciában) sokáig tovább élt a római civilizáció. I. Gergely pápa (590–604) levelezései még közölnek információkat Dalmáciáról. Számos nyugat-római várost említenek utoljára ezek a pápai levelek, így mindenekelőtt Justiniana Prima (mai Dél-Szerbia), Doclea (Montenegro) vagy Salona (Horvátország) településeket. Az egykori Illyricum körzet (*praefectura praetorio*) (a.m. a Balkán, leszámítva a nyugati parti Dalmáciát és a délkeleti szeglet Thrákiát) a mai vajdasági Száva-szentdemeter fedte Sirmiummal együtt „a barbárok” dúlásai folytán „elveszett”. A háborús ütközőzónától távolabb eső tengerparti részeken azonban a klérusra, nemesekre és népre (*clerus*, *nobiles*, *populus*) tagozódó városiak nem sokkal a római idők dicsőségének végleges összeomlása előtt még igen fényűző életmódot folytattak (Jireček 1911: 39; 91).

681-ben IV. Konstantin sikertelen hadjárata után Bizánc a Moesia területén fekvő bolgár állam elismerésére kényszerült, miközben a Dunától északra fekvő területeken valószínűsíthetően folytatódott az avar uralom (Fine 1991: 67).

A szláv és a bolgár letelepedés éles kulturális törést hozott létre. A régi populációk eltűnnek a forrásokból. A legtöbb esetben az ókori városok helyszínein a 6. és 9. század között úr mutatkozik. A kereszténység szinte teljesen eltűnt, és ugyanazokban az évszázadokban szünetel a templomépítés is. 400 és 600 között épültek, épülhettek ugyan templomok pl. Thesszalonikiben is, ám a 7. században összeomlik a bizánci uralom a Balkánon (Curta 2004: 137–8).

A máltai nyelvész Joseph Brincat (2011: 39) megállapítása szerint az építészet egy adott társadalom tükré. Annak ellenére, hogy a balkáni korai bizánci időszakra irányuló régészet nyilvánvalóan elfogult a városias központok iránt, melyek közül néhányat említettünk fentebb, a vidéki településekre vonatkozó bizonyítékok rendkívül szűkösön állnak rendelkezésre. A kolostorokra vonatkozó régészeti bizonyítékok szintén nagyon csekélyek. Írásos forrásokból tudjuk, hogy 536-ra hatvanhét férfi kolostor működött Konstantinápolyban és környékén, de a balkáni régészeti vizsgálatok nem hoztak hasonló eredményt. Van ugyanakkor néhány régészeti eredmény kolostorokról az Adriai-tenger partján (Curta 143–8).

Konszenzus övezi azt és maga John V. Fine (1991: 40–41) is tényszerűségnek tekinti, hogy nincsenek keresztény templomok a térségben a 7–8. századi időszakból. Ennek három oka lehet a szerző szerint, amelyek közül kettő különösen figyelemreméltó témánk szempontjából: az általánosan elfogadott 1) nézet szerint a szláv jelenlét teljesen kiszorította a nem szláv „őslakosokat”, ennél fogva a belső területeken a kereszténység gyakorlatilag megszűnt létezni; 2) az „őslakosság” olyan kevéssé volt keresztény, hogy lényegében feladva azt, visszatért a pogány szokásokhoz; 3) a templomok korának jelenleg ismert meghatározása nem érvényes.

E tanulmány nyelvi alapokon azt feltételezi, hogy az első két nézet, melyeknek nyelvészeti összefüggéseik is vannak, egyaránt érvényes lehet, erre még később visszatérünk. A Balkán történetét jelentős homály és viták övezik, azonban egyes továbbra is vitatott pontok mellett is viszonylagos konszenzus mutatkozik néhány tekintetben. 1) Bizánc kulturális kisugárzása tényszerű, ahogyan az állami kötelékek dezintegrációja is a szüntelen népvándorlás közepette, ahogyan az is bizonyos, hogy talán éppen elsősorban ez utóbbihoz kapcsolódóan általában is 2) kevés a lelet az egyes partvidéki részeket leszámítva, továbbá, hogy 3) a kulturális kisugárzást a kereszténység előretörése kíséri, amely a szlávokra is kiterjed.

(Kereszténység a Balkánon) E tanulmánynak a keresztény tanításokhoz és hitélethez kapcsolódó szókészlete miatt külön is kitérnék az előbbi történelmi áttekintés kiegészítéseként a balkáni kereszténység helyzetére, szintén csak egyes főbb vonalak megrajzolására szorítkozva.

A szlávok pogány vallásossága jól dokumentált a már idézett, 6. századi Prokopiosz által, hiedelemvilágukban hosszú évszázadokon át megkülönböztetett helyet foglalnak el mind az egyes funkciókat betöltő istenségek, mind a nimfák és a tavasz (Fine 1991: 27–28).

Mind Curta (2004: 72), mind Jireček (1911: 79) megerősítik, hogy Maurikiosz (582–602) uralkodása alatt zajlanak le a szlávok kereszténységre való áttérítésének első kísérletei.

A Bizánci Birodalom a továbbiakban is küldött misszionáriusokat a félszigetre, mígnem az egyházi hierarchián keresztül a konstantinápolyi székhelyű patriárkha alatt tényleges kulturális és politikai befolyást kezd gyakorolni (Fine 1991: 20).

A Nyugat-Balkánt illetően jegyzi meg Jireček (1911: 173), hogy a dalmáciai szlávok még egészen bizonyosan pogányok voltak IV. János alatt (600–642). A horvátok római (katolikus) orientációja köztudomású, a szerbeknél hosszú időn keresztül nem dőlt el a felekezeti tájolóadás. Utóbbiak nyugati kötődéseiről a Stefan, Peter, Pál, Zakariás keresztnevek elterjedtsége is tanúskodik, csakúgy, mint a Belgrádban talált temetési emlékmű, amelynek Jónás próféta élettörténeti jeleneteit ábrázoló szobrai Róma, Ravenna, Arles és Salona szarkofágjait idézik fel.

Fine (1991: 51–53) idézi Bíborbanszületett Konstantint (913–959), aki beszámolt arról, hogy noha 7. századi uralkodó elődje, Hérakleiosz (610–641) hittérítőket küldött a horvátok és a szerbek közé, ám az utóbbi esetben az amerikai történész szerint igen kétséges, hogy sikerrel jártak-e küldetésükben. Megállapítása életszerűnek tűnik, amit alátámaszt Curta (2004: 320–1) is, aki utal Bölcs Leó (886–912) uralkodóra, aki visszaemlékezésében a szlávoknak az ő saját uralkodási idejéig tartó makacs politikai és vallási ellenkezését taglalja *Tactica* című munkájában. A román-amerikai történész másutt (2004: 66) is megerősíti, hogy ebben ez előtt a 9–10. századi időszakra a szlávok „még nem teljesen vetették alá magukat” [*not fully subjugated*], amely megállapítás egyaránt lehet politikai és vallási referencia is.

A szlávok részleges elgörögösítése és keresztény hitre térítése a magyar történelemből is jól ismert I. Baszileiosz és VI. Leó által meg végbe a kilencedik–tizedik században Fine (1991: 83; 122) szerint.

I. Borisz bolgár kán és fia, I. Simeon bolgár cár alatt kezdték hirdetni 864-től a Bolgár Birodalomban a kereszténységet először a görög rítus térítői, utánuk rövid ideig (866–870) a latin püspökök és kíséreteik, majd ismét a görögök, mígnem Metód tanítványai (885-től) nagy befolyásra tettek szert mind a bolgár udvarban, mind onnan nyugatabbra. Olyannyira, hogy a szlávot Bulgáriában és vonzáskörzetében a kereszténység 865-ös felvétele után lingua francaként kezdték alkalmazni. A szláv papság fordítási tevékenysége, amelyet a bolgár udvar támogatott, hamarosan szintén nagy befolyást gyakorolt az ország határain túlra. Maga a bolgár autokefál egyház I. Simeon által patriarchátussá emeltetett, ez a példa a történeti fejlődés során másokat is utánzásra ösztönzött. Bulgáriát később azzal együtt sem sikerült hellenizálni, hogy 1018-tól 1186-ig Bizánci fennhatóság és igazgatás alá került (Jireček 1911: 181–2; Fine 1991: 64; Curta 2004: 345).

Az óegyházi szláv, amely egy, a Macedóniában beszélt nyelvjárás alapján létrehozott nyelv, a 9. századig meglehetősen stabil és figyelemre méltóan egységes maradt (Curta 2004: 345).

Bizánc és a bolgár állam, egyáltalán az ortodoxia és a szlávtság azon befolyása mellett, amit áttekintettünk a 4–10. század között, nem meglepő, hogy a román nyelvben létrejött azon ószláv keresztény terminológia, javarészt kifejezetten bolgár szókészlet, aminek egy szeletét görcső alá vettük fentebb. A kérdés, hogy ha valóban az évezredforduló előtt kereszténnyé váló és nyelvében államiságában egyaránt megerősödő Bulgária gyakorolt ekkora hatást, hol volt ezidáig a (proto)román nyelv, illetve keresztény kultusza és rítusai?

A horvátok nyilvánvalóan végleges nyugati és a szerbek sokáig, 9. századig „billegő” orientációja (Jireček 1911) egyfelől, másfelől a kifejezett bolgár kapcsolódások jelentős száma az általam vizsgált (sub)stratumban, szemben a szerb és más szláv nyelvekkel, együttesen valószínűsíti, hogy az ószláv tájolóadás alatt elsődlegesen a bolgár érthető (vö.: Fine 1991: viii; Schramm 1997: 326; Curta 2004: 345). Ha ez igaz, úgy a vizsgált szláv szavak román általi átvétele még későbbi, akár az ezredforduló tájékán, vagy azután zárulhatott le.

(*Következtetések*) A román nyelv balkáni eredetét azon „albán-vlach-bolgár balkáni” sajátosságokkal, „amelyek a későbbi román nyelvre oly jellemzőek” igyekszik a vizáknai házigazda, Moldován György vendégének, Robert William Seton-Watson skót publicistának, egyetemi professzornak bizonyítani Cseres Tibor (1988: 350) már idézett *Vizáknai csaták* c. történelmi regényében.

E tanulmány arra kívánt rávilágítani több tudományág bevonásával, hogy a Balkánon nem került annyira élénk kölcsönhatásokba és/vagy nem volt a római kereszténység oly mértékben elterjedt vagy befolyásos, hogy „kiállja az idő próbáját” és ellenálljon a szláv hatásoknak – ellentétben pl. olyan latin helyszínekkel, mint Franciaország vagy Spanyolország (Ivánka 2004: 389) –, homogén vallásgyakorló és/vagy latin-görög nyelvű közösség híján (vö. herderi és leibnizi hagyományok – Curta 2004; Romsics 2015).

Azt, hogy e tanulmány feltevése több egyszerű spekulációnál, alátámasztja egyrészt az is, amit említettünk Fine (1991) nyomán a 7–8. századi templomépítés szünetelésének régészeti empíriája birtokában. Vagyis két eshetőség adódhat: vagy 1) a szláv jelenlét teljesen kiszorította a nem szláv „közösséget”, ennél fogva a félsziget belső területein a kereszténység gyakorlatilag megszűnt létezni; vagy 2) az „öslakosság” olyan kevésbé volt keresztény, hogy feladta hitét, visszatérve a pogány szokásokhoz.

Másrészt, a románnal szemben az ortodox rítusok szláv közösségi bázisa, erősebb meg-alapozottsága kiolvasható Ivánka (2004b: 337) azon vélekedéséből is, hogy „a kelet liturgikus élete szorosabb kapcsolatban tudott maradni a nép életével (főleg azért, mert a bizánci liturgiákban a népnyelvek, vagy legalább a népnyelvhez közelálló liturgikus nyelvek vannak használatban)” és így a nép szervesen be tudott kapcsolódni a szertartások világába. Vagyis elképzelhető, hogy ha a román nyelv szilárdabb közösségi lábakon állt volna, vagy a félszigeten tetszőleges helyeken domináns nyelv lett volna, az visszatükröződne a térségi ortodoxia liturgikus nyelveiben, vagy akár azok összességében is.

Ehhez hozzátehetjük továbbá azt is, hogy nem ez lenne a térségben az első eset, amikor egy adott szókészlet egy vélt vagy valós folytonosság kritikája kapcsán érvként előkerül, hiszen V. Georgiev rámutat, hogy az albán nyelvben a tengerészeti terminológia idegen nyelvekből származik, ami aligha támasztja alá az illír–albán kontinuitást (Fine 1991: 11) és egyes szerb keresztnevekben és szavakban Jireček (1911: 79) is egy részleges és átmeneti nyugatosodás jeleit vélte felfedezni.

A románban, szögezzük le, vannak a kereszténységhez kapcsolódó latin eredetű szavak is, mint a *dumnezeu* ’Isten’ (lat.: dom(i)ne deus), a ’húsvét’ (lat.: pascha), az altar ’oltár’. Az is tény, hogy a szavak jelentős része (pl. *Bitte*) már egyáltalán nincs használatban, nemcsak társadalomszemléleti (szekularizáció), hanem nyelvtörténeti okokból sem (még ha a főbb etimológiai szótárak arra is érdemesítették őket, hogy a közelmúltban regisztrálták azokat). Az is evidens, hogy a vizsgált szókészlet (neo)latin szinonimákkal bőven helyettesíthető a románban. „A román néptől a római elemet megtagadni nem lehet” – sugallja a fent említett Moldován György karakter is Cseres (1988: 151) könyvében. Ezen állítás verifikálása nem tisztem, egyrészt, mert itt nyelvtörténeti kérdésekről van szó, másrészt, mert e tekintetben eleve további, kevésbé átpolitizált, értékalapú és identitásorientált történelmi vizsgálódások szükségesek, *sine ira et studio*. Mindenesetre a szóban forgó fiktív szereplő hozzáteszi, hogy az, mármint a román nyelv, „balkáni fejlemény” (ibid.).

Továbbmenve eme szépirodalmi exkurzus után eddigi következtetésem alapjain, ha valaha merített is a román nyelv a (keletrómai) műveltség és a bizánci kereszténység poharaiból, hogy parafrázáljam Gárdonyi Géza (é. n. 169) *Láthatatlan ember* c. regényének eredendően a romanizált frankokkal kapcsolatban írt szavait, az bizonyára nem

ülepdedhetett mélyen le. Hiszen a szókészlet, ha nem is döntő – hiszen erre nézve szintén további kutatások szükségesek –, mindenesetre jelentős mértékben a 9–10. században megszilárdult szláv közvetítésű kereszténységhez kapcsolódik.

Ebből az is következne, hogy az identitásformálódás szempontjából sarkalatos (Fine 1991; vö. Anderson 1983; Iványi 2014) keresztény önazonosságát szláv nyelvi és kulturális kereszttségben nyerhették el a (proto-)román közösségek az ezredforduló tájékán. Itt ismételten tér nyílik az etnogenetikai következtetések levonására is, ám mindez e teljesség igénye nélkül összeállított szöszedet elsődleges céljain messze túlmutat.

Netán a – különben mind olyan történészek, mint az amerikai Fine (1991) vagy a cseh Jireček által nem elvetett folytonosságtan által tételezett – romanizált közösségek nem érezték volna a keresztény kultuszt magukénak annyira, hogy a fogalmi körhöz tartozó szavak és kifejezések hagyatékát továbbvigyék latinul vagy görögül? Ez csakis olyan esetben lehetséges, ha feltételezzük, hogy a hitélet oly mértékben kiépületlen és kezdetleges volt, hogy annak nyelvét a szláv könnyen kiszoríthatta szókészletével, máskülönben a lexikon javarészt latin lenne!

Azt, hogy ezzel az ellentmondással nemigen tud mit kezdeni, jelzi a román nyelvtudomány azon sajátos törekvése is, hogy emlékezetéből „kilúgozza” a görögöt. A DEX (2009) még az ortodox rítus olyan nyilvánvalóan görög eredetű szavai esetében is, mint a *diacon*, *ierarh*, *sinod* stb. előtérbe tolja a szláv komponenset. Ezáltal – alighanem akarva-akaratlanul – még jobban eltávolítja az amúgy is igen csekély ó- vagy középkori görög szubsztrátumát, ami, ha nem tévedek, éppen a kontinuitási perspektívából máskülönben erősíthetné is a folytonos – ám Dunától déli – jelenlét nyelvi alapjait (vö. Curta 2001: 7; Ivánka 2004b).

Az eredetviták konfliktusai és a provokációk kiélézési szándéka helyett e fenti, máskülönben – ismétlem – távolról sem újszerű tézis új módszerrel történő kimutatására az vezérel, hogy az egykori jeles magyar bizantológus szaktekintély, Ivánka Endre nyomdokain arra mutassak rá, hogy a románság nem tekinthető a római városi kultúra folytatójának (Ivánka 2004: 389; Iványi 2021).

Sem a romok, sem a szavak nem árulkodnak kifejezetten az eredetükről, legfeljebb sejtetik azt. Az emberek igen, ám a 4–9. századi balkáni közösségeket már nem tudjuk megkérdezni, hogy milyen nyelve(ke)t és fogalomkészletet használtak és milyen egyházi rítusokat gyakoroltak, ha egyáltalán.

SZAKIRODALOM

- Adelung, Johann Christoph (1806) *Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde*. Vosische Buchandlung.
- Anderson, Benedict (1983) *Imagined communities*. London: Verso.
- Ciorănescu, Alexandru (1958–1966) *Dicționarul etimologic român*. Universidad de la Laguna, Tenerife.
- Cseres, Tibor (1988) *Vizaknai csaták*. I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Curta, Florin (2004 [2001]) *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dex (2009) *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită. Academia Română, Institutul de Lingvistică. Editura Unvers Enciclopedic Gold.
- Diez, Friedrich Christian (1856) *Grammatik der romanischen Sprachen*. Bonn: Eduard Weber.
- Duden (2017) *Wörterbuch*. Elérhető: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Kaiser>
- Dwds (2004) *Digitales Wörterbuch der Deutschen Sprache*. <https://www.dwds.de/wb/Kaiser>
- Ene, Ioanela (2010) *Termeni religioși de origine slavă în documente privitoare la istoria orașului Iași*. Editura Universității Alexandru Ioan Cuza. 117–126.

- Fine, John V. A. Jr. (1991) [1983] *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Gárdonyi, Géza (évszám nincs) *A láthatatlan ember*. Magyar Almanach Kiadó.
- Ivánka, Endre (2004a) A dáko-román kontinuitás az ókori történet megvilágításában. In: *Heidegger filozófiája és az ókori metafizika. Összegyűjtött tanulmányok*. Paidion.
- Ivánka, Endre (2004b) Keleti szellem és ortodoxia. In: *Heidegger filozófiája és az ókori metafizika. Összegyűjtött tanulmányok*. Paidion.
- Iványi, Márton Pál (2014) „Ébredj halotti álmodból...” Román himnusz és nacionalizmus. *Valóság*, 57 (12): 85–91.
- Iványi, Márton Pál (2021) A nyelvi kontinuitás illúziója? Adalék a latin–román nyelvi folytonosság kritikájához egyes frazémák tükrében. *Valóság*, 64 (3): 50–56.
- Iványi, Márton Pál (2021) Áttekintés az ókori Dacia és a románság etnogenezisének vitájáról a világháború előtti hosszú évszázad során. *Aetas*, 22 (1): 107–129.
- Jireček, Konstantin (1876) Jirecek, Konstantin: *Geschichte der Bulgaren* (1876) Prága: Tempsky, F.
- Jireček, Konstantin (1911) *Geschichte der Serben*. Gotha: Freidrich Andreas Perthes AG.
- Marcu, Florin (2000) *Marele dicționar de neologisme*. Editura Saeculum.
- MDA2 (2010) *Micul dicționar academic*, ediția a II-a. Academia Română, Institutul de Lingvistică. Editura Univers Enciclopedic.
- Romsics, Ignác (2015) *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Osiris.
- Romsics, Ignác (2017) *Magyarország története*. Kossuth.
- Rösler, Robert (1871) *Romanische Studien: Untersuchungen Zur Alteren Geschichte Romaniens*. Lipcse: Duncker & Humblot.
- Sartori, Franz (1830) *Historisch-ethnographische Übersicht der Wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinem mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*. Bécs: Carl Gerold.
- Schramm, Gottfried (1997). *Ein Damm bricht. Die römische Donaugrenze und die Invasionen des 5-7. Jahrhunderts in Lichte der Namen und Wörter*. R. Oldenbourg Verlag.
- Scriban, August (1939) *Dicționarul limbii românești*. Institutu de Arte Grafice „Presa Bună”.
- Schulte, Kim (2009). “Loanwords in Romanian”. In Haspelmath, Martin; Tadmor, Uri (eds.). *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. De Gruyter Mouton. pp. 230–259.
- Franz Joseph Sulzer (1781–82) *Geschichte des transalpinen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bassarabiens; im Zusammenhang mit der Geschichte des übrigen Daciens* cimmel (Bécs, 1781, 1782, 3 kötet)
- Tamás, Lajos (1935) *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Budapest.